

UOT 94 (479.24)

C.Ə.Hüseynov

A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

ceyhunh137@gmail.com

ÇARİZMİN AQRAR SİYASƏTİNİN ƏSAS MAHİYYƏTİ VƏ MƏQSƏDLƏRİ HAQQINDA

DOI: 10.30546/170899876.72.1.2024.013

Açar sözlər: *təhkimçilik, torpaq sahibliyi, kəndli, vergi, aqrar siyasət*

Məqalədə çarizmin Azərbaycanda aqrar siyasəti təhlilə cəlb olunmuşdur. Qeyd edilir ki, xanlıqlar dönəmində əvvəlki yüzillərdə olduğu kimi, istər xan və mülkədar mülklərində, istərsə də tiyul torpaqlarında feodalın özünün təsərrüfatı demək olar ki, yox idi. Digər müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da feodalların şəxsi təsərrüfatının zəif inkişaf etməsi və kəndlilərin mütləq əksəriyyətinin divana məxsus torpaqların istifadəçiləri olduqlarından dövlət kəndliləri kateqoriyasına aid qeyd edildiyi vurğulanır. Sonda qeyd olunur ki, çarizmin aqrar siyasətinin xarakterinə diyarın perspektivlərinə dair hakim çevrələrin yanaşmalarının fərqliliyi də önəmli təsir göstərirdi.

Дж.А.Гусейнов

О ГЛАВНОЙ СУЩНОСТИ И ЦЕЛЯХ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА

Ключевые слова: *крепостное право, землевладение, крестьянство, налогообложение, аграрная политика*

В статье анализируется аграрная политика царизма в Азербайджане. Отмечается, что в период ханства, как и в предыдущие века, собственного хозяйства феодала практически не существовало ни в ханских и мулкадарских имениях, ни в тиюльских землях. Подчеркивается, что как и в других мусульманских странах, частное хозяйство феодалов в Азербайджане было развито слабо и абсолютное большинство крестьян числялись государственным крестьянами, поскольку являлись пользователями земель, принадлежащих дивану. В конце отмечается, что характер аграрной политики царизма оказал важное влияние на различия в подходах правящих кругов относительно перспектив страны.

ON THE IMPORTANT ESSENCE AND GOALS OF THE AGRARIAN POLICY OF TSARISM

Keywords: *serfdom, land ownership, peasantry, taxation, agrarian policy*

In the article, the agrarian policy of tsarism in Azerbaijan is included in the analysis. The claimant notes that during the khanate period, as in the previous centuries, the feudal lord's own farm was almost non-existent, either in the khan and mulkadar estates, or in the tiyul lands. As in other muslim countries, it is emphasized that the private economy of the feudal lords in Azerbaijan is poorly developed, and since the absolute majority of the peasants are users of the lands belonging to the divan, they are mentioned as belonging to the category of state peasants. In the end, it is noted that the nature of the agrarian policy of tsarism had an important influence on the differences in the approaches of the ruling circles regarding the country's prospects.

Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilməsi əhalinin mütləq əksəriyyətinin yaşadığı Azərbaycan kəndində, burada mövcud torpaq münasibətlərində, sosial quruluşda da köklü və mahiyyət səciyyəli dəyişikliklərə yol açdı. Çarizmin Azərbaycanda aqrar siyasəti kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac var. Əhəmiyyətli dərəcədə bu siyasət çar hökumətinin müstəmləkəçilik kursu ilə əlaqədə idi; bu və digər dövrlərdə, ələlxüsus da XIX əsrin ilk yarısında hakim dairələr Azərbaycanda torpaq mülkiyyətçiliyi institutuna müəyyən müdaxilələrlə fərqli sosial-siyasi vəzifələrin həllinə can atmışlar. Üstəlik, siyasi zərurət zaman axarında dəyişən iqtisadi vəzifələrlə də uzlaşırdı.

Rusiyanın sözügedən kursuna keçməzdən öncə Azərbaycanda ənənəvi torpaq mülkiyyətçiliyi formalarına toxunmaq istərdik. İlk növbədə qeyd edək ki, Azərbaycan yüzillərdən bəri müsəlman sivilizasiyasının bir parçası olduğuna görə həmin sivilizasiya üçün səciyyəvi olan aqrar münasibətləri və torpaq mülkiyyətçiliyi formaları burada da bərqərar olmuşdu. Bəlli olduğu kimi, islam hüququ beş torpaq mülkiyyəti formasını tanıyır: xəzinə, hökmdar, mülk, şərti və icma. Lakin elə həmin hüquqa əsasən torpağın mühafizəçisi, müdafiəçisi və ali sərəncamçısı qismində Allahın yer üzündə canişini olmaq səbəbilə dövlət başçısı elan olunurdu. Başqa sözlə, bütün torpaqlar hökmdarın özbaşına hakimiyyəti altında olan bir növ ictimai sərvət kimi nəzərdən keçirilirdi. Hökmdarın dövlətin bütün torpaqları və yaxud xas torpağı üzərində suverenliyi ideyası belə meydana çıxmışdı. Həmin torpaqlar üzərində onun şəxsi mülkiyyəti anlayışı ilə çulğışan bu müddəə gerçəklikdə dövlət-feodal torpaq mülkiyyəti anlayışında təcəssüm olmuşdu. Bununla əlaqədar tanınmış tarixçi-şərqşünas D.Y.Yeremeyev yazırdı ki, islam dövlətində vəqf torpaqlarını çıxmaqla

bütün torpaqlar dövlətə məxsus hesab edilirdi. Hökmdarlar da bu torpaqları pay olaraq ya əyalət hakimləri, ya da hərbi və ya inzibati qulluqda olanlar arasında bölürdü [4, s.141-142]. Sözügedən bölgü əsrlər boyu müxtəlif mütənasiblikdə özünü qoruyub saxlamışdı. Bənzər durum rus istilaları dönməsinə də xas idi. Yeri gəlmişkən, dövlət-feodal aqrar sistemi adlandırma biləcəyimiz bu cür torpaq münasibətlərinin çarizm üçün əlverişli cəhəti o idi ki, belə bir vəziyyət Rusiya hökumətini hüquqi cəhətdən ali mülkiyyətçisinə çevirirdi, bu da torpaqların müsadirəsi və paylanması işində geniş imkanlar açırdı.

Fikrimizcə, son orta əsrlərdə bizim coğrafiyada torpaq sahibliyinin növ və formalarının özünəməxsus konfigurasiyası yaranmışdı. Bir çox hallarda formal-hüquqi baxımdan hökmdar tərəfindən bəxş olunan və mütəmadi olaraq müvafiq fərmanlarla təsdiqlənən torpaq sahələri əslində bu və ya digər feodal soyunun irsi sərəncamında olurdu. Lakin hüquqi baxımdan bu torpaqların tam özəl mülkiyyətdə olmaması, ümumiyyətlə, onların sahiblərinin yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, torpağın ali sərəncamvericisi qismində çıxış edən hökmdarın iradəsindən asılılıqda bulunması digər müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da müvafiq sosial düzəni şərtləndirmişdi. Burada Avropa üçün səciyyəvi olan həm torpaq üzərində qeyd-şərtsiz xarakter daşıyan və müvafiq status və imtiyazlarla müşayiət olunan feodal mülkiyyətçilik institutuna, həm də həmin institutdan irəli gələn iyerarxik sosial strukturun – vassalitetin təşəkkülünə rast gəlmirik. Hesab edirik ki, müsəlman Şərqi və klassik Avropa feodalizmi arasında ən mühüm fərqlərdən biri də hakimiyyət-mülkiyyət nisbətində gizlənirdi. Əgər Avropada məhz mülkiyyətin aliliyi hakimiyyəti strukturlaşdırırdısa, müsəlman aləmində daha çox hakimiyyət mülkiyyəti vəd edirdi.

Xanlıqlar dönməsində, əvvəlki yüzillərdə olduğu kimi, istər xan və mülkədar mülklərində, istərsə də tiyul torpaqlarında feodalın özünün təsərrüfatı demək olar ki, yox idi. Kəndlilər torpaqlardan icmaçılıqla istifadə edir, bunun müqabilində vergi ödəyir, mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdilər. Yerli hakimlər icmaların daxili iqtisadi həyatına qarışmır, yalnız kəndxudaları təyin etməklə və vergiləri müəyyənləşdirməklə kifayətlənirdilər [2, s.67].

Çarizm dönməsi tarixşünaslığının ana müddəasını Azərbaycanda torpaq üzərində özəl mülkiyyətin mövcud olmaması tezi təşkil edirdi. Sovet və postsovet tarixşünaslığı isə bu müddəanı qızğınca rədd edərək, bəzən mübaliğələrə yol verməklə, iddia edirdi ki, Azərbaycanda klassik feodalizmə xas olan torpaq mülkiyyəti formalarının hamısı, o cümlədən torpaq üzərində şərti və qeyd-şərtsiz sahibolma mövcud olmuşdur. Tarixi ədəbiyyatın əsasında dövrün sosial reallıqlarının nəzərdən keçirilməsi bizə

hər iki mövqenin çatışmazlıqları olduğunu söyləməyə əsas verir. İnciləşməyə kimi tarixşünaslığının qüsuru onda idi ki, digər müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da torpaq mülkiyyəti formalarını müəyyən dinamika göstürmədiyindən, torpaq sahibliyini tənzimləyən formal-hüquqi normativlərin arxasında bəzən gerçəklik mənzərəsini dolğun görə bilmirdi. Nəticədə işlərin faktiki vəziyyəti kölgədə qalırdı. Bizim nümunəmizdə bu, o deməkdir ki, ilk baxışdan hökmdarın sadəcə məmuru kimi qələmə verilən bəy silki realıqda bir sıra hallarda torpağın irsi istifadəçisi kimi qarşımıza çıxır.

Sovet tarixşünaslığının həddən ziyadə sxematikliyi, sosial reallığın mürəkkəb məcmusunu ictimai-iqtisadi formasiya nəzəriyyəsinin bəzən trafaret halına gətirilmiş düsturlarına müncər etmək cəhdləri də başqa məsələlərdə olduğu kimi, aqrar münasibətlərin də bəlli şablonlarda xülasə edilməsində özünü göstərirdi. Sovet dövründə aparılmış tədqiqatlarda Azərbaycanda hər vəchlə Rusiyada və ya Avropada mövcud feodal institusiyalarının analoqlarını tapmaq istəyi sxolastika halına gətirilmiş marksist əhkamlarına elmi tabe etdirmək cəhdlərindən başqa bir şey deyildi.

XIX əsrin başlanğıcında, Rusiya işğalları ərəfəsində Azərbaycan müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqlara parçalanmaqla, siyasi praktiklik dövrünü yaşamaqda idi. Ölkəmizin qüvey qismində sürəkli çəkişmələr içində olan 9 xanlıq (Bakı, Gəncə, İrəvan, Qarabağ, Quba-Dərbənd, Naxçıvan, Şəki, Şirvan, Talış), habelə Qazax, Şəmşəddil və Borçalı sultanlıqları, Car-Balakən azad camaatları mövcud idi. Xanlıqlarda əhəmiyyətli dərəcədə müsəlman Şərqi üçün səciyyəvi olan özünəməxsus feodal cəmiyyəti təşəkkül tapmışdı. Biz, hakim feodal sinfi və istismar olunan kəndli kütləsini ictimai strukturun iki başlıca komponenti kimi görürük. Hakim sinfə xan və onun nəslindən olanlar, bəylər, ağalar daxil idi. Y.Paxomov qeyd edir ki, bəy silkinin doldurulma qaynaqları müxtəlif idi: bura müstəqil xanlıqların mövcudluğu dönməsində xan evlərinin yan qohumları, daha sonra gah bilavasitə İran hökumətinə, gah da sonuncunun iri vassallarına xidmət edən keçmiş yarımmüstəqil xırda hakimlərin nəsilləri daxil idilər. Bu sayaq bəy soylarından bəziləri öz şəcərələrini xanlıqların meydana gəlməsindən xeyli öncələrə aparıb çıxararaq, təbəçiliyində olan əhaliyə söykənməklə, müəyyən yerlərdə hətta xanlar dönməsində belə qismən müstəqilliklərini qoruyub saxlaya bilmişdilər. Bəy mühitinə daxil olmağın bir başqa üsulu mənşə deyil, şah, canişin, daha sonra xan saraylarında, XIX əsrdən isə hətta rus komendantları yanında şəxsi qulluq idi [9, s.1-2].

Xanların və xan xəzinəsinin mülkiyyəti ilə yanaşı, ayrı-ayrı feodalların da torpaq üzərinə özəl mülkiyyəti – mülk mövcud idi. Cənubi Qafqazda aqrar münasibətlərin araşdırılmasına dair bir sıra dəyərli əsərlərin müəllifi olan M.N.Kuçayev yazırdı ki, “Yelisavetpol və Bakı

quberniyalarının tərkibinə daxil olmuş xan əyalətlərində daşınmaz əmlakın bütün növləri – evlər, dükənlər, karvansaraylar, dəyirmanlar, bağ salmaq üçün kiçik torpaq sahələri, dirriklər, bostanlar və s. üzərində tam şərtsiz özəl mülkiyyət mövcud idi. Bütün bu əmlaklar məsələn, irsən, alqı-satqı və bəxşiş sənədlərinə əsasən xan idarəsi tərəfindən heç bir müdaxilə olmadan bir əldən digərinə keçirdi. Bir tək torpaqlara – istər məskunlaşmış, istərsə də məskunlaşmamış – şərtsiz irsi özəl mülkiyyət şamil olunmurdu” [6, s.316]. Mülkün hüquqi təbiəti ilə bağlı təzadlı fikirlər mövcuddur. Biz artıq qeyd etmişdik ki, inqilabdan öncəki rus tarixşünaslığı Azərbaycanda torpaq üzərində özəl mülkiyyətin mövcudluğunu əhəmiyyətli dərəcədə danırdı. M.N.Kuçayev mülklərin belə qeyd-şərtsiz torpaq sahibliyi forması olmasını şübhə altına alırdı. O, torpaqları üç kateqoriyaya bölürdü: 1) məskunlaşmamış torpaqlar; 2) məskunlaşmış icma torpaqları; 3) məskunlaşmış xalisə torpaqları. Bu təsnifata görə, məskunlaşmamış torpaqlar (otlaqlar, meşələr, yaylaqlar və s.) xana məxsus idi və onun tərəfindən müstəsna hallarda xüsusi şəxslərə yalnız ömürlük verilə bilərdi. Məskunlaşmış icma torpaqları məskunların istifadəsində idi. Kəndləri və köç yerlərini məvacib əvəzinə öz vəzifəli şəxslərinin idarəçiliyinə təyin edərkən, xan onlarla bəhəm bu kəndlərin və köç yerlərinin torpaqlarını da vermirdi. Yəni həmin şəxslər yalnız gəlirlərdən yararlanmaq hüququ əldə edirdilər. Özü də bu cür idarəçilik heç vaxt irsən təsbit olunmurdu, və belə hal baş verərdisə, bu, yalnız xanın xüsusi müsaidəsi ilə olurdu [6, s.317].

Bütün müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda o cümlədən də onun quzey hissəsində dini idarə və müəssisələrə məxsus olan vəqf mülkiyyəti də var idi. Ancaq XIX əsrdə Quzey Azərbaycanda vəqf mülkiyyəti çox az, məhdud xarakter daşıyırdı. Vəqflər torpaq mülkü ilə yanaşı, su və neft quyuları və s. ola bilərdi.

“Zaqafqaziya daşınmaz əmlak sahibliyi hüquqları haqqında qeydlər” adlanan 1839-cu ilin aprelinə dair sənəddə ali silkə daxil olan bəylərin iki dərəcəyə ayrıldığı göstərilirdi. Birinci kateqoriyanı köklü bəylər təşkil edirdi. Bura öz üzərilərində xanların hakimiyyətini tanımağa məcbur olan keçmiş kiçik maliklərin, hakimlərin varisləri, habelə “İrandan köçüb gəlmiş və hələ İran hökumranlığı zamanlarında İran şahları və ya xanları tərəfindən bu mənəblə mükafatlandırılan bəylərin nəsiləri” daxil idi. Bu bəylərin hörmət və nüfuzu yüksək olduğundan xanlar onlarla çox ehtiyatla davranırdılar. Onların rütbəsi irsi idi, “və bu hüquqdan onlar Rusiya hökuməti dövründə də yararlanırdılar”. Bəylərin ikinci kateqoriyasını “son xanlar tərəfindən sadə camaat arasından göstərdikləri xidmət müqabilində mükafat, yaxud da şəfqət və rəhmət əlaməti olaraq bu mənəbi bəxşiş almış şəxslər təşkil edirdilər. Onlara məvacib əvəzinə müəyyən gəlirləri ilə xainlərdən, dikbaşlardan və ya xanın qəzəbinə tuş gəlmişlərdən müsadirə

olunmuş kəndlər də idarəçiliyə tapşırılırdı. Amma bu kəndlər onlara nəslən verilməyərək, xana sərf elədiyi vaxtadək müvəqqəti idarəçilikdə qalırdı və öləndən sonra başqasına verilirdi” [8, s.103]. 1831-ci ilin yanvarına dair bir başqa sənəddə göstərilirdi ki, hətta adi nökrəri belə xan bəylik mənəsinə yüksəldə bilirdi.

Professor S.A.Yegiazarov (1855-1922) müsəlman ali silkinin nümayəndələrini – xanları, sultanları, bəyləri, naibləri və s. qulluq adamları kimi səciyyələndirir və qeyd edirdi ki, bu şəxslər öz hökmdarlarına sədaqətlə və vicdanla qulluq etdikləri müddətdə öz vəzifələrində qalırdılar. Yalnız nəcib soyların təmsilçilərinə, fəxri şəxslərə, həmçinin öz sadıq xidmətçilərinə sərdarlar və xanlar ömürlük vəzifə verirdilər. Hökmdarın razılığı ilə sözügedən səlahiyyət sahibləri vəzifələrini irsən də ötürə bilirdilər.

Sovet və Azərbaycan tarixşünaslığında mülk irsən ötürülən şərtsiz torpaq mülkiyyəti forması kimi qəbul edilmişdi. Məsələn, İ.P.Petruşevski mülkün feodal torpaq sahibliyinin digər formalarından fərqlənən 2 əsas əlamətini göstərirdi: “1) onları almaq və satmaq, həmçinin irsən ötürmək olardı; 2) onlara sahib olma müəyyən dövlət qulluğu daşımaq öhdəliyi ilə əlaqəli deyildi”. O, inqilabaqədərki qafqazşünasların müstəsna olaraq rentavergi payı kimi başa düşülən mülkün dövlətə qulluq müqabilində verilən məvacib olmasına dair müddəalarını tamamilə dəlilsiz hesab edirdi. “Əlbəttə, şah və ya xan öz qulluqçusuna əvvəlki xidmətə mükafat olaraq mülk bağışlaya bilərdi, lakin bu bağışlamadan sonra mülkədar qulluq etməyə borclu deyildi. Mülkə yiyələnməyin dövlətə qulluqla şərtlənməsini sübut edəcək heç olmazsa bir sənəd bizə bəlli deyil və indiyədək heç kim tərəfindən istinad verilməmişdir. Mülkə mülkədarın hüququnun xan tərəfindən təsdiqi yalnız mülkədarın sahiblik hüquqlarının şübhəli olduğu hallarda baş verirdi. Bu, mülkə qeyd-şərtsiz sahib olma səciyyəsi onun şərti olan tiyuldan əsas fərqi idi” [9, s.241]. Mülkün geniş yayılmış mülkiyyət formalarından biri mülki-xalisə olmuşdur. İ.P.Petruşevski bu istilahın üç mənasını açıqlayır: 1) divan nəfinə mükəlləfiyyətlərdən azad edilmiş özəl sahibkar anlamında mülk; 2) bu mülkdən daxil olan renta; 3) mülki-xalisə torpaqlarında oturan kəndlilər [9, s.237]. 1842-ci ilə dair çar hökumətinin bir sənədində qeyd edilirdi ki, xalisə mülkləri irsən ötürülürdü, və bəylər onları “öz ixtiyarlarına uyğun satmaq, vəsiyyət etmək və bağışlamaq hüququna malik idilər, yəni tam mülkiyyət hüququna malik idilər” [5, s.122]. Lakin mülklərin hamısının xalisə hüququ yox idi və belə mülklərin sahibləri xan xəzinəsinə müəyyən ödənclər ödəməyə məcbur idilər.

Dövrün xan fərmanları və digər sənədləri söyləməyə əsas verir ki, XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda xan bağışlamaları, feodallar tərəfindən xəzinə torpaqlarının ələ keçirilməsi, habelə alqı və ya irsən alma

yolu ilə torpaq üzərinə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi hesabına mülk torpaq sahibliyinin artımı baş verirdi [7, s.30]. Lakin belə bir məqam da vurğulanmalıdır ki, Avropadan, Rusiyadan və hətta qonşu Gürcüstandan fərqli olaraq, Azərbaycanda ayrı-ayrı feodalların torpaq üzərində faktiki təşəkkül tapmış mülkiyyəti hüquqi təsbitini tapmamışdı.

Azərbaycanda təşəkkül tapmış digər torpaq sahibliyi formalarından biri də tiyul idi. XVI-XVIII əsrin I yarısında tiyul qulluğa görə mükafat olaraq feodallara bağışlanmış torpaq vergisi payını (malcəhəti), bəzən isə müəyyən kəndlərdən xəzinənin nəfinə alınan digər rüsumları bildirirdi. Bu bağışlama müəyyən zaman üçün (müvəqqəti) edilirdi, əsasən, dövlət qulluğunun yerinə yetirilməsi ilə bağlı idi və əsla torpaqların və onun üzərində yaşayan əhalinin (rəiyyətin) verilməsini nəzərdə tutmurdu [9, s.130]. Tiyullar ömürlük və ya irsən verildirdi. Bir sıra tiyullar xidmətin dərəcəsinə görə hansısa vəzifəli şəxsə irsən istifadəyə bağışlanılırdı, yaxud da bağışlanmış torpaqlar sonrakı hakimlər tərəfindən irsən istifadə üçün təsdiqlənirdi.

XVIII əsrin II yarısında tiyulun təkamülü baş verir. Artıq rəsmən renta-vergi və ya onun payı ilə yanaşı, üzərində oturan əhali, vergi mükəlləfiyyətli kəndlilər (rəiyyət) ilə bəhəm torpaqlar da (kəndlər, qış və yay otlaqları – qışlaqlar və yaylaqlar) tiyul olaraq bağışlanılırdı. Bununla əlaqədar Fətəli xan Qubalının bir sıra fərmanları əlamətdardır. Məsələn, o, 1774-cü ilin sonları – 1775-ci ilin əvvəllərində Məlik Hacı bəy Buduqiyyə 5 kəndin tiyul olaraq verilməsi haqqında fərman dərc etmişdi. Həmin fərmana əsasən, sözügedən kəndlərin sakinləri tiyuldara “qulluq etməli və üzərlərinə düşən onda bir vergisini (dəh-yek) və onda bir verginin yarısını (dəh-nim), və müəyyən xırda vergi mükəlləfiyyətlərini (qasim) və s. adiçəkilən Məlik Hacı bəyə ödəməli idilər. Heç kim göstərilən kəndlərə toxunmamalı və yuxarıda adiçəkilən şəxsə maneələr törətməməlidir. Kəndlilər və sözügedən kəndlərin sakinləri adiçəkilən alimənsəb zətə öz tiyuldarı hesab etməli, onun nitqlərindən və diqqətəlayiq məsləhətlərindən yayınmamalıdır” [10, s.30]. Bu və analogi digər fərmanlarda torpağın deyil, kəndlərin (kənd cəmiyyətlərinin) bağışlanması nəzərə çarpır. Məhz bu məqama istinad edən inqilabaqədərki qafqazşünaslar iddia edirdilər ki, tiyuldarlar torpağın mülkiyyətçiləri deyil, xan məmurları olmaqla, onlara bağışlanan kəndləri idarə edirdilər. Tanınmış aqrar tarixçi İsmayıl Həsənov öz əsərində bu müddəaları əsassız adlandırırdı və öz növbəsində fərz edirdi ki, yalnız ona bağışlanmış kəndlərin torpaqlarının faktiki mülkiyyətçisi olduğu üçün tiyuldar həmin torpaqlarda oturmuş asılı kəndlilərdən feodal torpaq rentası ala bilərdi. Bizim fikrimizcə, mülkəddardan fərqli olaraq, tiyuldar daha çox qulluq silki sayılmağa layiqdir. Çünki tiyulun bağışlanması dövlət qulluğu yerinə yetirməklə bağlı idi. Bununla əlaqədar olaraq İ.P.Petruşevski yazırdı

ki, tiyuldar ya mərkəzi hakimiyyətin təyin etdiyi canişin, ya da sahibkar hüquqları şah tərəfindən təsdiqlənən yerli irsi feodal kimi qarşıya çıxırdı [9, s.214].

Qulluqçu sifətilə bəy ona məvacib olaraq verilmiş kəndlə heç bir vəchlə bağlanmayan öhdəlikləri yerinə yetirə bilərdi. Məsələn, duz, yaxud da neft rüsum haqlarını toplamağa müvəkkil olan bəyin nəinki bu rüsumlardan pay, habelə xanın ona qulluq yerindən xeyli uzaqda verdiyi kəndlərdən əldə olunan gəlirləri almaq imkanında idi. Birinci halda o, sadəcə qulluqçu idisə, ikinci halda onun öhdəlikləri feodal öhdəliklərinə, vassalın süzereninə münasibətinə yaxınlaşır. Tabeçiliyində olan əhalini şəxsən və ya məmurları vasitəsilə idarə etmək imkanından məhrum olan xan bir, yaxud bir neçə kəndin idarəçiliyini bəyə ötürərək, ona məhkəmə və inzibati hüquqlarının bir qismini verirdi və ondan hərbi qulluq icra etməyi, müəyyən xərac və adətlərin müəyyənləşdirdiyi bəxşişlər ödəməyi tələb edirdi [8, s.60-61].

Bir qayda olaraq, tiyul ömürlük verilirdi. Tiyuldarın varisləri tiyuldan yalnız xanın onların hüquqlarını təsdiqləyəcəyi təqdirdə yararlanı bilərdi. Tiyuldarın torpağa tam sərəncam hüququnun olmaması tiyulun mülkiyyət forması deyil, şərti torpaq sahibliyi olmasından xəbər verir. Xanlıqlar dövründə tiyullar tədricən irsilik əlaməti kəsb etməyə başladı. Məsələn, Fətəli xanın 1761-ci ilin avqustunda dərc etdirdiyi fərmandan aydın olur ki, daha öncə Murtaza Əli bəyə tiyul olaraq bağışlanmış əhalisi ilə bəhəm Dədəli kənd icması bu şəxsin ölümündən sonra onun oğluna bağışlanmışdı. 1772-ci ildə Murtaza Əli bəyin sənəddə adı çəkilməyən oğlu vəfat etdikdən sonra isə Fətəli xanın yeni fərmanı ilə sözügedən kənd icması mərhumun qardaşı Yəhya bəyə verilirdi. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, tiyul bağışlaması ya xanın, ya da tiyuldarın ölümünədək qüvvədə qalırdı.

Feodal torpaq sahibliyindən danışarkən belə bir məqam da qeyd olunmalıdır ki, digər müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da feodalların şəxsi təsərrüfatı zəif inkişaf etmişdi. Biz Y.Paxomovun belə bir fikri ilə razıyıq ki, burada “torpaq deyil, əhalinin idarə olunması və ondan gəlir alınması önəmli idi... Bəylər üçün ən başlıcası kəndli əməyinin hazır məhsullarını əldə etmək idi” [8, s.3]. M.Abdullayev qaynaqların təhlili əsasında göstərir ki, bəy təsərrüfatları, bir qayda olaraq, yardarlıq-icarə şərti ilə kəndlilər tərəfindən becərilirdi. Onun fikrincə, Azərbaycanda mülkədar təsərrüfatı feodal torpaq sahibliyinin maddi, iqtisadi əsasını təşkil etməmişdi [1, s.42-43]. Halbuki Avropada və Rusiyada feodallar qanuni əsaslarla istədiyi zaman və miqdarda kəndli torpağını öz şumlama torpaqlarına qatmaq haqqına malik idilər.

Hər bir aqrar cəmiyyətdə olduğu kimi, Azərbaycanda da bəhs olunan dövrdə ən çoxsaylı sinif kəndlilər idi. Öz hüquqi və əmlak vəziyyətinə görə

onlar rəiyyətlərə, rəncbərlərə, elatlara, nökörlərə və s. bölünürdülər. Kəndlilərin ən mühüm qismini rəiyyətlər təşkil edirdilər. M.Gülmaliyevin hesablamalarına görə, xanlıqların əhalisinin ən azı 80%-i rəiyyətlərdən ibarət idi [2, s.46]. Onların öz təsərrüfatları və torpaq payları, şəxsi avadanlığı və iş mal-qarası var idi. Kənd icmasının üzvləri olan rəiyyətlər feodalların və xəzinənin nəfinə vergilər ödəyir və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdilər. Onlar yaşadıqları yerə uyğun olaraq dövlət və sahibkar rəiyyətlərinə bölünürdülər. İ.P.Petruşevski öz əsərində bəy rəiyyətlərinin üzərinə qoyulmuş 35 vergi və mükəlləfiyyəti sadalayır [9, s.214]. Kəndlilərin digər kateqoriyasının – rəncbərlərin həm sosial-iqtisadi, həm də hüquqi durumu daha ağır idi. Xanlıqlarda bu termin ya yardarlara, ya da müstəsna olaraq öz ağasının şəxsi təsərrüfatında çalışan kəndli kateqoriyasına münasibətdə işlənirdi [9, s.316]. “Zaqafqaziyada daşınmaz əmlak sahibliyi hüquqları haqqında qeydlər”də vurğulanırdı ki, kəndləri idarə olunmaq üçün bəylərə verərkən xanlar həmin bəylərin təsərrüfatlarında daimi çalışmaq üçün bir neçə ailə də ayırırdılar. Rəncbərlər bəyin idarəçiliyi dövründə ondan birbaşa asılı olurdular, lakin idarəçinin dəyişməsi ilə onların sahibi də dəyişmiş olurdu. Doğrudur, kəndləri irsi hüquqla idarə edən köklü bəylər rəncbərləri irsən övladlarına ötürə bilirdilər, amma onların da rəncbərləri başqa əllərə satmaq hüququ yox idi. Rusiya işğallarından sonra xəzinəyə vergi ödəməyən bəy rəncbərləri 3 növə bölünürdülər: bəylərə bəlli vergilər ödəyən və işlər yerinə yetirənlər; yalnız pulla vergi ödəyib qalan şəxsi mükəlləfiyyətlərdən azad olunanlar; pul vergisi ödəməyərək, bütün əkinçilik işlərini icra edənlər [5, s.104-105].

Bu kateqoriyanın doldurulma qaynaqları müxtəlif idi: bura başqa xanlıqlardan qaçqınlar, döyüş əsnasında ələ keçirilən əsirlər, xanın fərmanı ilə rəncbərə çevrilmiş rəiyyətlər daxil idi. O dövrə dair çar məmurlarının tərtib etdiyi bir sənəddə oxuyuruq ki, Qarabağ əyalətində “rəncbərlər kəndli zümrəsindən olub, xanlar tərəfindən müəyyən şəxsə daimi çalışmaya təyin edilənlərdir. Bu arada xəzinəyə ildə 2 gümüş rubl, habelə poçt və digər mükəlləfiyyətlərlə bağlı pul ödəyirlər, amma əvəzində başqa mükəlləfiyyətləri yerinə yetirmirlər” [3, s.371]. Şirvan əyalətində “rəncbərlər mahiyyət etibarilə vergilər ödəməyən və poçt stansiyalarının təminatında və qoşunlara mənzil verilməsində iştirakdan başqa mükəlləfiyyətlər daşımayan məskunlardır. Lakin əvəzində onlar xəzinə əkin yerlərini becəirlər və xəzinə ipəkçilik və meyvə bağlarına baxırlar...” [3, s.475]. Bundan başqa, rəiyyət də öz torpaq və bağlarını sataraq rəncbərə çevrilə bilirdilər.

Beləliklə, yuxarıda gətirilmiş materiallara yekun vuraraq qısaca onu qeyd etmək istərdik ki, romanovların müstəmləkə rejiminin Quzey Azərbaycanda yürütdükləri aqrar siyasətin başlıca mahiyyəti yerli aqrar münasibətləri Rusiya monarxiyasının mənafeələrinə uyğun şəkildə yenidən

formalaşdırmaq, aqrar münasibətləri imperiya xəzinəsinin mənafeləri baxımından nizamlamaq, ən başlıcası isə yerli iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən aqrar sektordan xəzinəyə daha çox gəlir əldə edilməsinə nail olmaq idi.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdullayev M.* Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər): Dərs vəsaiti. Bakı: Adiloğlu, 2005, 232 s.
2. *Gülməliyev M.M.* XVIII əsrin son rübü – XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. Bakı: Elm, 1989, 280 s.
3. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: в 13-ти т-х, Т. 8. Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1881, док. №354, 1033 с.
4. *Еремеев Д.Е.* Ислам: образ жизни и стиль мышления. М.: Политиздат, 1990, 288 с.
5. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч. I. 480 с.
6. *Кучаев М.Н.* Феодализм и закрепощение в Закавказье // Русский вестник, 1893, январь, т. 224. с.300-327
7. *Мильман А. Ш.* Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX веков: (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления). Баку: Азернешр, 1966, 320 с.
8. *Пахомов Е.А.* О сословно-поземельном вопросе в Азербайджане. Баку: О-во обследования и изучения Азербайджана, 1926, 8 с.
9. *Петрушевский И.П.* Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении. Л.: Издательство ЛГУ, 1949. 380 с.
10. Указы Кубинских ханов / Перевод. Ф. Ростопчина / Под ред. К.И.Чайкина. Тбилиси: Изд. Грузинского Филиала АН СССР, 1937, 109 с.

Redaksiyaya daxil olub 06.02.2024